

جنوبی آذربایجاندا مطبوعاتین مئیدانا گلمه‌سی و اونون تشکولو

قنید: اورقانلارین آدی، چاپ اولدوغو یئر و بیرینجی سایینین نشر تاریخی گؤستریلیر.

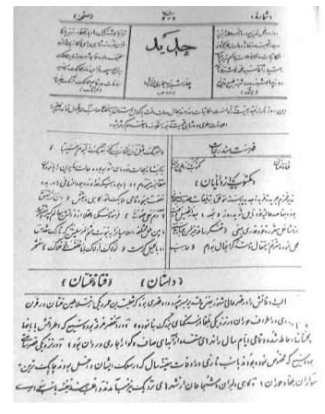
«Tabriz» tabriz 1879

«Dab» – tabriz 1892

«Dxtar» –İstanbul 1875

«Hadid» –Tabriz 1898

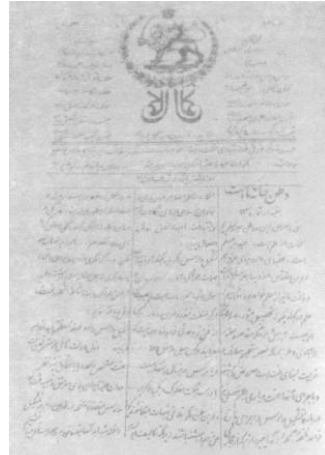
«Nasiri» Təbriz 1983

«Hekmat» -Qahirə Misir 1893

«Ehtiyac» – Təbriz 1898

«Kamal» – Tabriz 1901

عرب الیفباسینا کؤچورن: آچیق سوز

گيريش

تاريخين امانسيز حؤكمو ايله ايكي يئره پارچالانميش آذربايجانين قوزئنده و گونئنده ايجتماعي-سياسي و ادبي-مدني حيات اوز مضمون توتومو، اينكيشاف سجيھسي باخيميدان فرقلي ايستيقامتوده اولموشدور. ايكي عصره ياخين بير زمان حودودلاريندا واحيد بير خالقين معنوي اونسيتنه قويولان قاداغالار، شويبيست چار و شاهليق رژيملري قديم و زنگين ادبياتا و تاريخه ماليك بير خالقين معنوياتينا آغئير ضربه اولسا دا، اونون اوز وارليغيني ياشاتماق، گلهجك نسيللره اؤتورمك ايرادهسيني، ميلي ليك غرورونو سينديرا بيلاھميتلشيدير. آذربايجانين هر ايكي تاييندا «آراز» مۇوضوعسوندا بؤيوك بير ادبيات يارانميشدور. آراجيق سياسي ايمكان چرچيوھسينده گونئيلي- قوزئيلي ضيالييلارين مکتوبلاشماسي، اونلارين مطبوعات و اسبطھسي ايله ياييلماسي هر ايكي تايدا ياشايان آذربايجانلييلارين وطنين بيرليغي، بوتؤولوگو ايناميني گوجلنديرميش، خصوصن آذربايجان ادبي ديلي نين گونئنده اينكيشافينا بئله اونسيتن بؤيوك تاثيري اولموشدور.

اون دوققوزونجو عصرين ايکينجي ياري سيندا قوزئنده و گونئنده ايلک مطبوع اورقانلارين مئيدانا چيخماسي اينظيباطي جهتن آيري دوشموش بير خالقين ادبي-ايجتماعي باخيمدان ضعيفلهميش اونسيتي نين اينكيشافينا تکان وئردی .

گونئي آذربايجانين مطبوعات تاريخي ايله ميلي آزدليق حرکاتي پارالل اولموشدور. هر اينقيلابدان سونرا مدني حياتدا ايرھليله ميش اولموش، لاکين حاکيم دؤولت سياستي ميلي ترقي نين قارشيسينا چين سدي چکميشدير .

1906-1911-جي ايللر مشروطه اينقيلابي، 1920-جي ايل خياباني حرکاتي، 1945-جي ايل 21 آذر حرکاتي، نهايت 79/1978-جو ايللر ايران اينقيلابي تکجه ايگيرمينجي عصرده گونئي آذربايجان تورکلري نين آپاريجي قوه کيمي ايشتيراک انتديگي اساس آغئيرليق مرکزيني تشکيل انتديگي، بؤيوك ايتکيلر وئردیگي اينقيلابي حرکاتلاردير .

هر ايكي تايدا آذربايجان خالقي نين دوچار اولدوغو معنوي آغريلاري عکس انتديرن «موللا نصرالدين» ژورنالي بو خالقين ميلي بيرليگي نين تشکولونده بؤيوك رول اويناميشدير .

«موللا نصرالدين» ژورنالي 1906-جي ايلده چاپدان چيخان سايلاريندان بيرينده يازيردي كي، وختي ايله چار حؤکومتي قافقاز آذربايجانين باشينا گئيرن باققال اويونونو، ايندي ده ايران موطليقيتي جنوبي آذربايجانين باشينا گئيرمکدهدير. ايرانداکي پانفارسيسست قوملر جنوبي آذربايجان خالقيني ميلي ظولم آلتيندا ساخلاماقدا، اونلارين آنا ديليني بو غماقدادير لار؛ آنا ديلينده مطبوعات و ادبيات نشري قاداغان انديلميشدير. «تهران حؤکومتي ايران آذربايجانيندا تورکلوک صؤحتلريني او درجهده قاداغان توتوب كي، بو سطيئرلري جيزماقارالايانين گؤزونون قاباغيندا تبريز شهرينده هفتھنن بو باش – او باش کيتاب ماغازالاريندا ساختا آختاريشلار مئيدانا گليردي كي، مباده-مباده اورادا بير تورک کيتابي تاپيلا.» («موللا نصرالدين» № 5، 1906)

ژورنال اوزاقگورنليکلله انله بير گوندن خبر وئيريردي كي، او گون ايران آذربايجانليلاري ميلي ظولمه، سون قوياجاق، «تاج و تاختي جومهوريت اوصول-ايدارھسينه چؤندر مچک و دنیهجکلر: بيزه اوزگه ديلي لازيم دنئيل، بيزيم اوز آنا ديليميز وار، يعني بيزيم آذربايجان-تورک ديليميز وار...» («موللا نصرالدين» № 19، 1925)

«موللا نصرالدين» ژورنالي نين 1925-جي ايلده جنوبي آذربايجانين خوش گلهجگي ايله باغلي سؤيلهديگي جومهوريت فيکري نهايت، 1945-جي ايلده حياتا کئچدي. همين ايل جنوبي آذربايجاندا م.ج. پيشهورينين رهبرليگي ايله ميلي دموکراتيک حؤکومت قورولدو. موختاريت الدهه ائتميش آذربايجاندا بير چوخ ساحه لرده، انلجه ده تحصيل، چاپ ايشي ساحه سينده ايصلاحاتلار کئچريلدي. آذربايجان ديلي رسمي ديل اعلان اولوندو. آنا ديلينده مکتبلر آچيلدي، ژورنال، کيتاب نشر اولوندو، راديو وئرليشلري يايملاندی... لاکين، تأسوف كي، بو جمعي بير ايل چکدي.

1978-1979-جو ایللر ایران اینقیلابیندان سونرا، بو مساله بئنه ده گوندمه گلدي. ایران دؤولت کونستیتوسياسیندا اؤز عکسینی تاپان – اؤلکهده یاشایان بوتون خالقارین، انلجه ده آذربایجانلیلارین انا دیلینده ایبتیدایی تحصیل آماق، مطبوع اورقانلاری چیخارماق، کیتاب نشر انتمک کیمی حوققلارا مالیک اولدوغونو گؤسترن مادهلر قبول اولوندو. لاکین، تأسوف کي، بو گونه قدر ایراندا انا دیلینده تحصیل آماق، قرئت، کیتاب اوخوماق کیمی، ان عادي انسان حوققلاری پوزولور. 1978-1979-جو ایللر ایران اینقیلابی جنوبي آذربایجاندا میلی مطبوعاتین دیرچلیشی اوچون زمین یاراتدی. خصوصن، اینقیلابین ایلک ایللرینده آذربایجان دیلینده اونلارجا ژورنال و قرئت نشره باشلادی. لاکین بونلارین چوخونون عؤمرو قیسا اولدو. سونونجو اینقیلاب دا جنوبدا یاشایان بؤیوک بیر خالقین میلی-معنوي احتیاجلارینا ملحم اولمادی .

1978-1979-جو ایللر اینقیلابی ایراندا آذربایجان دیللی مدنیتین، مطبوعاتین، ادبیاتین اینکیشافی اوچون نیسی زمین یاراتسا دا، 1982-جي ایلده نشر اولونان آنادیللی مطبوعات اورقانلارینین، «وارلیق» ایستیتنا اولماقلا هامیسی باغلاندي. 20 ایللیک بیر زامان عرضینده ایراندا آذربایجان دیلینین، ادبیاتینین یاشادیلماسی، «وارلیق» درگیسینین آدی ایله ایریلماز صورتده باغلی اولموشدور .

واختیله «موللا نصرالدین» ژورنالینین دا قنید انتدیگی کیمی عصرلر بویو ایرانین مؤحکلمنه سینده و ترقی سینده اساس رول اوینایان، یئری گلنده جانینی بئله اسیرگه مین آذربایجانلیلار بو گون ده اؤز حوققلاری اوغروندا یورولمادان مباریزه آپایرلار. بو موقدس ایشده چتینلیکلرله نشر ائدیله هر بیر مطبوعات نومونه سینین عادیجه بیر ساینین دا بؤیوک سیاسی، مدنی اهمیتی واردیر. اوخوجولارا تقدیم اولونان بو کیتاب گونئی آذربایجانیندا مطبوعات تاریخی حاقیندا سیستملی معلومات یاراتماق مقصدی ایله یازیلیمیشدیر .

دؤورون ایجتیماعی، سیاسی، ایقتیصادی منظره سی. جنوبی آذربایجانین ایرانین ترکیبینه قالماسی. جنوبی آذربایجان حاکیمی عباس میرزه قاجارین آپاردیغی موترقی ایصلاحتلار. اونون تشبوئو ایله اولکهمیه چاپ آوادانلیغی نین گتیریلیمه سی. تبریزده مطبعه نین و چاپ صنعتی نین اساسی نین قویولماسی (1825). جنوبی آذربایجاندا ضیالی نسلی نین منیدانا گلمه سی، عباس میرزه نین باشلادیغی ایصلاحتلارین سونراکی داوامچیلاری .

ایراندا ایلیک رسمی مطبوع اورقانی اولان "روزنامه-وقایع-اتفاقیه" (1851) نین منیدانا گلمه سی. قزنتین رنداكتورلاریندان بیري اولان خویلو میرزه تکره چی ایراندا ایلیک پولیسیست و نشریاتچی کیمی.

تبریزده "اخبار دارالسلطنه آذربایجان" قزنتی نین (1858) نشری و جنوبی آذربایجاندا رسمی دؤورو مطبوعاتین اساسی نین قویولماسی. گیزلی و غنیری-لنقال مطبوعاتین قارشیسینی آماق مقصدی ایله اولکهمیه اوزل قزنتلرین نشرینه ایجازه ونریلمه سی، خصوصی مطبعه و تحصیل اوجاقلاریندا قزنتلرین چاپ اولونماسی .

اون دوقوزونجو عصرین 80-جی ایللریندن چاپ ایشی نین کنیفت دگیشیکلیک لری. اوزل مطبوع اورقانلاری. "تبریز" (80/1879)، "مدنیت" (1884) قزنتلری .

جنوبی آذربایجاندا ماهاجیرت مطبوعاتی نین منیدانا گلمه سی و اونو یارادان سببلر. ماهاجیرت مطبوعاتی نین یارانماسی نین اولکهمیه کی ایداره-اوصولو ایله باغلیلیغی نین ایضاحی. "اختر" قزنتی نین (1875) ایستانبول شهرینده فعالیتنه باشلاماسی. قزنتین ایراندا موجود قورولوشو تک تنقیده کیفایتلنمیه یب، بو قورولوشدا نه کیمی دگیشیکلیک آپارماق فیکرینی ایره لی سورن مطبوع اورقانی اولماسی. «اختر» ده درج اولونان یازیلارین سیاسی اهمیتی. ایستانبولدا نشر اولونان ایلیک ساتیریک مطبوع اورقانی «شاهسون» (1888) قزنتی نین نشری تاریخی. میصیرین قاهره شهرینده چاپ اولونان «حکمت» و «کمال» قزنتلری

1799-جو ایلدن آذربایجانلی ایداره ائدن فتحعلی شاه قاجارین اوغلو ولیعهد عباس میرزه اوزونو ایستعدادلی سرکرده، علم، صنعته یوکسک قیمت وئرن شخصیت کیمی تانیدا بیلیمشده. عباس میرزه بیلیردی کی، اولکهمیه نین گئری قالماسی نین سببلریندن بیري حربی مغلوبیتلر اوزوندنیرسه، دیگر سببی ایقتیصادی و مدنی گنریلیکله باغلیدیر. او دؤورده فرانسالی شرقشوناس، یازچی، بونوپارت ناپولئونون موترجیمی ژان گئور ایراندا اولارکن تبریزده شاهزاده عباس میرزه ایله ده گوروشور. ولیعهدین گوروش زمانی اونا وئردیگی ایلیک سواآلاردان بیري آروپانین اینکیشاف و ترقیه نجه نایل اولماسی ایله باغلی اولور [26، 160]

عباس میرزه وئردیگی سواآ اوزونون گلمیش اولدوغو نتیجهیه اویغون جواب آلیر؛ هر کس اوز ملتی نین ترقیسینی ایستهمه بونو علمی بیلیملری اولکهمیه تطبیق ائتمک یولو ایله تاپا بیلر .

عباس میرزه آروپایا یاخینلاشماق اوچون اولکهمیه بیر چوخ ساحه لرده ایصلاحتلار کنچیرمگه باشلادی. ایران-روس ماحارییه لرینده ایران اوردوسونون ماعاصیر تنخیکادان گنریلیگی اوزه چیخیمشده. عباس میرزه قونشو تورکیه ده آپاریلان ایصلاحتلاردان تاثیرلنهرک آذربایجاندا بیر نیظاملی اوردو یاراتماغا سعی گؤستردی. یئنی اوردو حرکت ائدن توپ و یئنی سیلاحلارلا تجهیز اندیمیش، حربی علمه و تعلیمه بیهلمک اوچون آروپادان ظابیطلر دعوت اندیلیمشده. تبریزده سیلاح و توپ استحصالی زاوودو قورولموش، حربی و تنخیک کی کتابلاری چئویرمک اوچون ترجمه ایداره سی تشکیل اندیلیمشده. او غورلا نتیجه لنن بو ایصلاحتلار تک جنوبی آذربایجاندا دنیل، بوتون ایراندا کیتاب چاپی و لیتوگرافیانین تطبیقی، ترجمه ایشی آروپایا طلبه لرین گؤندریمه سی (بو حال شرقه ایلیک تشبوئو ایدی -پ.م.) و تبریزده ایلیک نیظاملی حربی آیلارین یارانماسی ایله تاریخه داخل اولدو. او دؤردن اعتبارن تبریز ایرانین مدنی و ایقتیصادی مرکزینه چئوریلدی. تبریزده بیر چوخ اولکهمیه کونسوللوغو آچیلدی .

عباس میرزه نین تشبوئو ایله 1809-جو ایلدن اعتبارن، آروپادا تحصیل آماق و اورادا علم و تنخیکانین یئنیلیکلرینه بیهلمک و یئنی یارادیلان قوروملارین کادر باخیمیدان تامیناتی اوچون طلبه لر گؤندریلدی. 1815-جی ایله اونلارین سای 7-یه چاتمیشدی. آروپادان موترخیص کیمی گنری قایدان بو گنجلر، سونرالار ایران و جنوبی آذربایجاندا علم، ماعاریف و مطبوعاتین اینکیشافیندا خیدمت گؤستریب، ایلیک مطبعه لرین، کیتاب چاپی، قزنت نشری، دونیوی مکتبلرین و س. اساسینی قویولار [8] .

1812-جی ایله عباس میرزه نین گؤستریشی ایله تبریزه ایلیک چاپ ماشینلاری گتیریلدی .

موسکوا و پتربورقدا چاپ ايشينه بيهلنن ميرزه جعفر و ميرزه اسدوللا تبريزه گنري دؤنرکن چاپ ماشينيني نين آوادانليقلاريني دا اؤزلري ايله گنيرهرک، عباس ميرزمنين آروپادان گنيرديگي چاپ دزگاهلاريندا ايشه باشلاديلار .

-1825 جي ايلدن اعتبارن تبريزده مطبعه ايشه دوشدو .

انگليس شرقتوناسي ائ. براون يازيردي كي، تبريز ايراندا چاپ ماشينيني نين ايشه سالينديغي ايلک شهر اولدوغوندا، سونرالار بوتون اؤلكهده قورولان مطبعه باسماخانا، اورائين ايشچيلري ايسه باسماچي آدلانيردي [60]. باسما تورک منشالي سؤز اولوب، چاپ معناسيندا ايشلهديليلر. باسماخانا - چاپخانا، باسماچي ايسه اورادا چاليشان ايشچي - چاپچي معناسيندادير. بوتون بونلار مطبعه نين و چاپ صنعتي نين اساسيني آذربايجاندا قوبولدوغوندا خير وئيردي .

1825- جي ايلده تبريزده «باسماخانه دارالسلطنه» آدلي مطبعهده موقدس قرآن ليتوقرافيا اوصولو ايله چاپ اولوندو. كيتاب مشهور خطات ميرزه حسين نين ايشلهديگي نوسخه اساسيندا باسيلميشدي. ايلک نشر اولونموش كيتابلار سيراسينا «فتحعلي شاهين حاكيمي ايللري نين تاريخي»، عبدلرزاق دنلي نين قاجارلارا حصر ائتديگي كيتاب، همچنين حوقوق، حرب صنعتي و طبابتله باغلي ديگر كيتابلار داخيل ايدي. آرتيق 30-1820- جو ايللرده تك تبريز دنيل، اورميه، اردبيل، قزوین، خوي شهرلرينده بير نئجه مطبعه موجود ايدي. او دؤورده بوتون ايراندا چاپ ايشي آذربايجان مطبعه بنده بئرینه بئيريليري .

تهراندا ايلک مطبعه بندن بيريني خويلو ميرزه جبار تذکره جي آچميشدي. دؤورونون ساوادللي ضيالي سي كيمي تانينان بو شخص بير نئجه خارجي ديبل بيليردي. ميرزه جبار خارجي اؤلكهده ديپلومات كيمي چاليشميش، ايراندا ايلک رسمي مطبوع اورقان اولان «روزنامه وقايع اتفاقيه» نين رنداكتورو اولموشدور. رسمي نشرلر اوچون آروپا قزنتلريندن ترقي ايله باغلي يازيلاري ترجمه ائديب. «بوتون ايراندا ايلک پبليسيست و نشر ياتچيلاردان اولموشدو» [8] .

عباس ميرزمنين ايراندا آپارديغي ايصلاحاتلاري، سونرالار ابولقاسم قائم مقام و تقی خان فراهاني داوام ائتديريرلر.

ميرزه تقی تبريزده حربي-سياسي فعاليتي ايللرينده (1829-1848) دقيق علملره عايد ترجمه و نشره تشبوت گؤستر ميشدير. ميرزه تقی باش ناظير اولدوغو ايللرده (و آرتيق امير كبير لقبی داشی بيردي - پ.م.) يئني علملره عايد موختليف كيتابلارين چاپ اولونوب، ياييلماسينا بؤيوك رغبت گؤستر ميش، بير چوخ كيتابلار اونون فرماني ايله يازيلىب چاپ ائيلميشدي [57، 45]

بو كيتابلارين اچريسینده واختيله وليعهد عباس ميرزمنين سرانجامي ايله ترجمه ائديلىب و 1846-1847- جي ايللرده چاپ اولونموش «بؤيوك پيوترون تاريخي» (1846)، «اون ايكي كارل» (1847)، «بؤيوك اسكندر» كيتابلاري كيمي تاريخي كيتابلار، سعدي نين «گلستان» ي، فردوسي نين «شاهنامه» سي، ناصر خسرونون «ديوان» ي كيمي شرق پونزياسي نومونه لري وار ايدي. داهي آذربايجان شاعيري م. فضولي نين «ديوان» ي ايلک دفعه 1850- جي ايلده تبريزده نشر اولونور. بوندان باشقا 1852- جي ايلده اون دوققوزونجو عصر آذربايجان شاعيري نباتي نين، 1855- جي ايلده اون آلتينجي عصرين مشهور دين خاديمي ا.ف. اردبيلي نين يازديغي «عقيده ايسلام» آدلي ديني-تاريخي اثريني نين چاپ اولونماسي ايله آذربايجان ديپلنده نشر اولونان كيتابلارين اساسي قوبولور .

آرتيق اون دوققوزونجو عصرين ايکينجي ياريسيندا آذربايجاندا چوخلو چاپخانالار موجود اولماسينا باخمايلاق، اونلار آروپا اؤلكه بنده كي مطبعه لردن تنخنيكي باخيمدان چوخ گنري قاليردي. ال امگي ايله ايشلهين ليتوقرافيا چاپخانالاري نين چوخونون آوادانليغي كؤهنه لميشدي. چاپ دزگاهلاريندا چاپ اولونان محصولون تيرازي يوكسك اولاندا (عادتن تيراز 500-600- دن چوخ اولموردو) اونون كئيفيتي چوخ پيس اولوردو، متن چتين اوخونوردو.

1871- جي ايلده ناصر الدين شاهين گؤستريشي ايله ايراندا چاپ و ترجمه ايشلريني مركزلشديرن «مطبوعات و ترجمه ائوي» ياراديلير. اورايا اونون تشبوتكار ي محمدحسن خان رهبرليک ائتمگه باشلايلير. آرتيق 70- جي ايللرين سونو 80- جي ايللرين اوللرينده، ايراندا و آذربايجاندا كيتاب چاپيني يئني مرحله سي باشلانير. نشر يات ايشينده، ايستر كيتابلارين، ايستر سه ده مطبوعات نومونه لري نين، هم تنخنيكي جهندن، هم ده مضمون باخيميندان كئيفيتي دگيشيب، معاصير دؤورون طلبلرينه اوغونلاشيردي .

بو دؤنوشو دوغوران عامللر، يارانماقدا اولان بورژوازي ضيالي لاري نين معاري فجي فعاليتلري نين قوونلمه سي، هابئله غربله، ايلک نؤبهده روسيا ايله مدني علاقه لرین گننيشلمه سي ايدي .

سونت دؤورونون تدقيقاتچيلاري قاجارلار باره سينده يازديقلاري اثرلرده بو سولالهيه مخصوص حؤكمدارلارين ايراني ويران قويموش بير موستبيد، آذربايجاني دا زورلا اله كئچيرميش بير ايشغالچي كيمي تقديم ائديرديلر. «قاجارين آذربايجاني ايشغال ائدن بير شخص كيمي قلمه

وئریلمهسی، هابنله پارچالاناراق داخیلی فئودال ماحاریبه لری منگنهسینه بوغولان بیر مملکتده، آذربایجان صفوی دؤولتینی، یئنیدن دیرچلیدیب اونون تاریخی سرحدلری داخیلینده اینکیشافینا نایل اولماق ایستهین بیر آذربایجانلی سرکردهسینه ایشغالچی دامغاسی ورماق ان آزی عدالتسزلیک ایدی» [30، 415].

ماراقلیدیر کی، معاصیر تدقیقاتچیلار قاجارلاری ایران دؤولتچیلیگینین، دیرچلیدیللمهسی و اینکیشاف ائتدیریللمهسینه اوینادیغی تاریخی رول مؤوقعیندن یاناشیب، آراشدیریرلار.

اون دوققوزونجو عصرین 80-جی ایللرینده ایراندا کیتاب نشرینین یئنی مرحله سی باشلانیدی. اولکده ضیالیلارین معاریفچی فعالیتلری و آروپا ایله علاقه لرین قورولماسی نتیجهسینه بیر چوخ ساحه لره مخصص کادرلار حاضیرلاماق اوچون علمی بیلگیلر تدریس ائدن کیتابلارین ترجمهسینه و نشرینه بؤیوک احتیاج واردی. او دؤورده ترجمه و نشریات ناظیری محمدحسن خان اعتمادالسلطنهین بو ساحه ده بؤیوک خیدمتلری اولموشدور.

مقدم محمدحسن خان اعتمادالسلطنه دؤورونون موقرری شخصیتلریندن ایدی. ایجتیماعی خادیم آدینی قازانمیش محمدحسن خان تاریخی-عالیم ایدی. قاجارلارین رسمی تاریخچیسو اولموش، سونرالار مطبوعات و چاپ ایشلری ناظیری تعین اولونموشدو. او، ایراندا و جنوبی آذربایجاندا معاریفین، او جملهدن علمین، کیتاب چاپی و قزئت نشرینین اینکیشافیندا عوضسز خیدمتلر گؤستریمیشدیر. لایقلی قیمتینی آلمامیش، خالقی طرفیندن آز تانیمیش ایستعدالی، جفاکش ضیالی محمدحسن خان حاقیندا داها اطرافلی معلومات وئرمک یقین کی، یئرینه دوشردی.

محمدحسن خان جنوبی آذربایجانین قدیم و صنعت اوجاقلاریندان اولان ماراغا شهرینده اصل-نجابتلی ضیالی عایلهسینه دوغولموشدو. گنج یاشلاریندا اوردودا خیدمت ائتمیش، سونرا سارایدا دیپلومات کیمی چالیشمیشدی.

محمدحسن خان مقدم تهران دارالفنونون ایلك مآذونلاریندان اولموش، ایستعدالی طلبه کیمی ان یوکسک اؤدوله لایق گؤرولموشدو. 67-1863-جی ایللرده فرانسادا تحصیلینی داوام ائتدیرمکله یاناشی، ایران سفیرلیگینده آتاشه کیمی چالیشمیشدیر. محمدحسن خان بیر چوخ شرق و آروپا دیلرینی یاخشی بیلدیگی اوچون اوزون ایللر نصرالدین شاه قاجارین (1831-1896) شخصی موقرریمی، ترجمه و نشریات ناظیری اولموشدور. محمدحسن خان اول «صنیع الدوله» (دؤولت صنعتکاری)، سونرالار «اعتماد-السلطنه» (سولطانین اعتمادی) لقبلرینی داشییر.

1871-جی ایله نصرالدین شاه قاجارین گؤستریشی ایله ایراندا چاپ و ترجمه ایشلرینی مرکز لشدیرن (دارالطبع و دارالترجمه) - مطبوعات و ترجمه ائوینین اساسی قویولور و بو علمی موسیسهیه محمدحسن خان رهبرلیک ائتمگه باشلاییر. اونون باشچیلیغی ایله چالیشان بوتوو بیر ایشچی هئیاتی علمی نشریات ایشلری ایله مشغول اولور، دؤولت قزئتلرینی، رسمی سند و فرمانلاری چاپ ائدیردی. «دارالترجمهده آروپا دیلریندن حربی و دیپلوماتیک ایشه عاید کیتابلار، جوغرافیا، کیمیا، فیزیکا، تاریخه دایر درسلیکلر ترجمه اولونوردو. ایراندا آروپا مدنیتینین یاییلماسیندا بو ایدارهنین رولو چوخ بؤیوک ایدی» [25]

محمدحسن خان قاجارلارین تاریخین، ایجتیماعی علملر، همچین ایرانین، ائله ده آذربایجانین تاریخی و جوغرافیاسینا عاید 30-دان آرتیق کیتابین مؤلیفیدیر. آروپا ادبیاتیندان ائتدیگی ترجمه کیتابلارینین سایی 10-او کئچیر.

محمدحسن خان 10-آ یاخین قزئتین چاپ اولونماسیندا ایشتیراک ائدیر، بیرچوخونون رئاكتورو اولور. اونلار آشاغیداکیلاردیر*:

1. «روزنامه ملی»

2. «روزنامه دولتی»

3. «روزنامه علمی»

4. «ایران»

5. «مربخ»

6. «مرات السفر»

7. «روزنامه اردوی همایون»

8. «اطلاع»

9. «شرف»

بو مطبوع اورقانلارین بیر نجه سیندن بحث ائتمک بئرینه دوشر .

«روزنامه ملی» («میلت قزنتی») ایلك نؤمرلریندن بیری بؤیوک متفکر م.ف.آخوندون اورک یانغیسی ایله «خالقا و ملت هنج بیر فایداسی اولمایان قزنت آدلانديرديغي» «ملت قزنتی» [16]، سونرالار محمدحسن خانین پوبلیسیستیک فعالیتی نتیجە سینده او دؤور اوچون خاراکتیریک داریدیرجی، قورو ماتریاللار چاپ ائدن اورقاندا، اؤزونه چوخلو اوخوجو توپلایان بیر قزنته چئوریلیر .

آرتیق بو قزنتده رسمی سارای خیرلری ایله یاناشی علمی و ادبی خاراکتیرلی یازیلار گؤرونمگه باشلایلیر. «روزنامه-دولتی» 1866-67-جی (1283 ه.ق.) ایلدن چاپ اولونماغا باشلامیشدیر. محمدحسن خان 1871-جی ایلدن اعتبارن بو قزنته نظارت ائدیر. بو اورقانین جمعی 33 سایه چیخمیشدیر. قزنتده واختاشیری محمدحسن خانین کلاسیک فرانسیز ادبیاتیندان ائتدیگی ترجمه لر وئرلیردی .

«روزنامه علمی» («علم قزنتی») 1876-جی (1293 ه.ق.) ایلدن اعتبارن چاپ اولونور. رنداکتورو محمدحسن خان ایدی. هفته ده 3 دفعه نشر اولونوردو .

1863-70-جی ایلرده علم ناظیری علیقلی میرزه قاجارین رهبرلیگی ایله چیخان ایراندا ایلك علمی اورقان اولان روزنامه-علمیه-دولت-عالیه-ایران قزنتی نین بیر نؤوع داوامی ایدی. قزنتین 64 سایه ایشیق اوزو گؤرموشدور .

قزنتده محکمه ایشلری، دؤولتین ترقیسی اولکهنین تهلوکه سیزلیگینی تامین ائتمگی گنیشلندیرمک و س. ایله باغلی یازیلار دا اولوردو. بو سببدن ده بو قزنت داها چوخ ایران لیبراللارین و نشر اولونان باشقا قزنتلرین تنقیدینه معروض قالیردی. ایلك دؤورلرده بو قزنتین ماعاصیر علملردن بحث ائدن شؤعبه سی ده واردی. صحیفه نین آشاهی حیصه سینده محمدحسن خانین قلم ترجمه سینده «کاپیتان هانتترین ماجرالاری» ادلی بیر روبریکاسی دا واردی. هر ایکی قزنتده محکمه خیرلری، روتبه و وظیفه لره تعین اولونما و چیخاریلما، شاه فرمانلاری، او و سفیرلری، دینی مسالهلر و س. و باشقا دؤولت فونکسیالارینی عکس ائتدیریردی .

«روزنامه دولتی». («دؤولت قزنتی») 1868-جی (1285 ه.ق.) ایلدن نشر اولونان بو قزنتده بئرلی، خارجی ایفورماسیایا و محکمه ایله باغلی خبرلره گنیش بئر آیریلیردی. الده اولان 622-جی ساینین 1-جی صحیفه سینده بیر چوخ رسمی قزنتلرده اولدوغو کیمی «شیر و گونش» تصویری واردیر .

محمدحسن خان فیتنه-فسادلارا باخمایاراق، اهمیتلی مسالهلره دوزگون مؤوقعینی ساخلامیش، سیاسی موباریزده ایشتیراک ائتمیشدیر. اوروپالیلار محمد خانی او قدر ده سئومیردیله. چونکی، او، باجاردیقجا اونلارین الینده اویونجاق اولمامیشدی و غربین شرق اولکلرینه عاید تدقیقاتلاری ایله او قدر راضیلاشمامیشدی [25، 16]. خارجی اینحصارین اولکده فعالیتینه اعتراض ایفاده ائدن نصرالدین شاه یازدیگی مکتوبلاریندان بئرینده چار روسیاسی و اینگیلتره کیمی ایمپریالیست دؤولتلرین ایران حاقیندا پلانلارینی آچماغا چالیشیردی.

ایراندا ایلك رسمی قزنت میرزه تقی خانین تشبوئو و نصرالدین شاهین «ایران خالقی نین مدنیتی نین اینکیشافی، داخلی و خارجی خبرلردن معلوماتلاندیریلما سینه» گؤستردیگی سایگی سایه سینده 1851-جی ایله ایشیق اوزو گؤرموشدور. جنوبی آذربایجاندا تنلقرافین تاسیس اولونماسی دا همین ایله تصادوف ائدیر. دؤولت سیاستینی تبلیغ ائدن بو قزنت «روزنامه-وقایع-اتفاقیه» آدلانیردی و اورادکی سیاسی مقالهلری میرزه تقی امیرکبیر حاضیر لایردی. قزنتین رنداکتورو ایسه خویلو میرزه جبار تذکره چی ایدی .

ایراندا ایلك قزنتلر مطبوعات ناظیرلیگی نین نزدینده اولان خصوصی نشریات ایداره سی طرفیندن حاضیر لانیب، مقاله و معلوماتلار اساسیندا ترتیب اولونوردو. بو قزنتلرده بئنیلیک و حیاتی حقیقتلر آز عکس اولوندوغونان، اوخوجولاری دا جلب ائده بیلیردی. ایرانین تانیمیش مطبوعات تدقیقاتچیسی م.برزینی یازیردی: «اهالی چوخ نادیر حاللاردا قزنت آلیب اوخویوردو. اونا گوره ده دؤولت اونلاری رسمی اورقانلارا گؤندریب، دؤولت قوللوچولارینا زورلا بونه ائتدیریردی. انله بو سببدن او زمان قزنتلری زورنامه (فارس دیلینده کی «قزنت-روزنامه» سؤزونه قارشیلیق اولاراق-پ.م.) آدلانديرديلار» .

1858-جی ایلده تبریزده «آذربایجان» آدلی ایلك رسمی قزئت نشر اولوندو. بونونلا، جنوبی آذربایجاندا دؤرو مطبوعاتین اساسی قویولدو. «اخبار-دار السلطنه-آذربایجان» و باشقا آدلار آلتیندا چیخان بو قزنتین صحیفه لرینده، او دؤورون رسمی قزنتلرینه خاص اولان سارای خیرلری، شاهین و ولیعهدین سیاحت و سفری ایله باغلی معلوماتلار، اولکه داخلی و خارجیجینده باش وئرن حادثه لرین قیسا خولاصهسی وئرلیردی. طبیعی کی، بو قزئت ده دیگرلری کیمی تخنیککی ترتیب و مضمون باخیمیندان چوخ ضعیف اولور، اؤزونه اوخوجو توپلایا بیلمیردی .

نشر اولونان قزنتلرده اولکهدهکی سوسیال-سیاسی مسالهلره توخونماق قاداغان اندیلمیشدی. حئی خارجی مطبوعاتی ترجمه زامانی، بئله موضوعلارا توخونماق اولمازدی. بعضاً ده ترجمهچیلری سؤزو دگیشدیرمگه وادار اندیردیله. ایراندا قانون حقهده فیکیر یالنیز اون دوققوزونجو عصرین سونوندا یارانماغا باشلاپیر. تانینمیش ایران تدقیقاتچیسی ا.کسروی یازیردی کی، بو تاریخه قدر ایرانلیلار آراسیندا بئله بیر فیکرین اولماسی حقهده هئج بیر معلومات و خبر یوخ ایدی. تانینمیش عالی «ذکا الملکو مجبور اتمیشدیله کی، اؤز ترجمه لرینده، آرتیق قانون آدینی چکمه سین. او دا قانون عوضینه قایدا کلمهسی ایشلمگه مجبور اولوردو. مثلا، یازیردی؛ فیلان آدام لوندوندا قایدا اوزره اوچ ایل حبسه محکوم اولونموشدور» [19]

اینفورماسیون اکثر حیصهسی او واختلار رۇیتئر آگنتلیگی نین آروپادا حاضیرلانان، شرق اولکه لریندهکی قزنتلر اوچون نظرده توتولان «ایجتیماعی یئنیلیکلر» دن اخذ اولونوردو .

رسمی خارجی تئلقراف خیرلری، آروپا اولکه لرین نین علمی نایلیتلری، خارجی اولکه لرین مدنیت و تاریخی ایله باغلی مسالهلر ایختیارسیز اولراق، اوخوجولارین ماعاریفلندیریلمه سینه خیدمت اندیردی .

جنوبی آذربایجاندا یئنی ماعاریفین روشنیمی 1869-جو ایلده تبریزده «مدرسه-ناصری» مکتب نین آچیلماسی ایله قویولموشدو .

دؤولت طرفیندن تبریزده تاسیس اندیلن ایلکین مکتب ایسه 1877-جی ایلده آچیلان «تبریز» مدرسهسی ایدی. تدقیقاتچیلار بو تدریس اوجاغینی تهران دارالفنونو ایله مقایسه اندرک، اونا تن اولدوغونو یازیرلار. بو مدرسه نین آچیلماسی جنوبی آذربایجاندا دونیوی تحصیلین اینکیشافیندا آتیمیش ایلک آدیم ایدی. «تبریز» مدرسهسی 1893-جو ایلدن «مظفریه» آدلاندیریلیر. جنوبی آذربایجان ماعاریفی نین تانینمیش آراشدیرجیسی حسین امید یازیر کی، آذربایجاندا یئنی ماعاریفین ایلک بونؤورهسی، همین مکتب نین اساسی اوزرینده قورولموش و بو تحصیل موسیسهسی بیر چوخ خادیملر یئتیشدیریب جمعیه وئر میشدی .

1893-جو ایلده «مظفریه» مدرسه سینده «ناصری» آدلی قزئت چاپ اولوندو. بیر چوخ اوستون کئیفیتلری ایله سئچیلن بو قزنتین رنداکتورو، «مظفریه» مکتب نین مودیری ایدی. بونونلا، جنوبی آذربایجاندا یئنی بیر عنعنه نین تدریس موسیسه سینده – مکتب و مدرسه لرده قزنت، ژورنال چاپی نین اساسی قویولدو. مدرسه و مکتبلر یئتیشدیردیکلری گنجلری درس و سایطی ایله تامین اتمک مقصدی ایله چاپ ماشینلارینا و آوادانلیقلارینا مالیک ایدیله .

اون دوققوزونجو عصرین اورتالاریندا جنوبی آذربایجاندا هم دؤولت مطبعه لری، هم ده خصوصی چاپخانالار آز دئییلدی. اولکهده نشریات ایشلرینه رسمی نظارت ائدن بیر اورقان – سنزورا اولماسا دا بو موسیسه لر حاکیمیت اورقانلری نین و روحانیلرین جیدی نظارتی آلتیندا ایدی .

مکتب (ایبتیدایی روحانی مکتبی) و مدرسه لرین (عالی روحانی مکتبی) آچیلماسی صواب ایش ساییلیردی. موسلمان مسجدلرینه وصیت اندیلیب باغیشلامیش مولکلر و تورپاقلارین (وقفلرین) گلیری مکتب بینالاری نین، مدرسه لرین، شاگیردلرین ساخالناماسینا صرف اندیلیردی. فاکتیککی اولراق گلیرین اهمیتلی حیصه سینی روحانیلر اؤزلری منیمسه ییردی. حؤکومتین اونلارا نظارت اندیلمه سینه ایذن وئر میردی. مدرسه نین بوتون ایشلرینه روحانیلر نظارت اندیردی .

وقف تورپاقلاری حسابینا فنودالارلار چئوریلیمیش روحانی طبقهسی بؤیوک مادی ایمکانا مالیک اولوب، گوجلونوفوذ صاحبینیه چئوریلیمیشدیله. روحانیلر یئرگیلنده دؤولتین ایشینه ده موداخیله انده بیلیردی .

چوخ دوشوندوروجو فاکتدیر کی، او دؤورده موسلمانلار هئج بیر تردود گؤسترمدن آروپالیلاردان آتش سیلاحی بورج آیردیله. لاکین کافرلرین دیگر ایختراع سینی، یعنی چاپی قبول اتمک اوچون نوفوذلو فقیه لرین ایجازهسی لازیم گلیردی. چاپ اولونموش کیتابلاردان ایستیفاده اتمک، دینله یاخین اولان مدرسه حیاتیندا تام چئوریلیم عمله گنیریردی». بو ایسه روحانیلری راضی سالا بیلمزدی .

جنوبي آذربايجاندا بوتون ايراندا اولدوغو کيمي اون دو ققوزونجو عصرين 70- جى ايللر ينه دک سخولاستيک خاراکتر داشييان تحصيل سيستمى موجود اولموشدور. تدريسین اساسيني الهيأت تشکيل ائديردي. بونولا ياناشي اؤيرنجيلر ادبيات، تاريخ، جوغرافيا، رياضياتلا دا تانیش اولمالي ايدیلر [14]

ايراندا اولموش فرانسالي ژاردن او دؤورده بو اولکده گؤردوگو مکتبي بئله تصوير ائديردي: «هر بير شهر و محله ده بير نچه مکتب واردير. مکتبه شاگيرد اوجا سسله اؤز درسيني اوخويور. بوتون اوشاقلار بير يئرده درس اوخوماغا باشلاديقلاري اوچون غريبه سس-کوي قالخير. بيرى اوجا سسله اليفا اوخويور، او بيرى هوجيله بير، بير باشقاسي فارس ديلينده اولان کيتابي، ديگرى عرب ديلينده کيتابي اوخويور.

بو سسلر او قدر بير-بيرينه قارشير کي، شاگيردلر اؤز سسلريني چتینليکله ائشیده بيليرلر»

آذربايجانين بؤيوک موفکيري م.ف. آخوندوف ايرانين گنرليگي نين کؤکلريني دونيوي تحصيلين اولماماسيندا گؤروردو. آخوندوفون داوامچيسي زين العابدین مراغه اي ده ايرانين گنريده قالماسي نين سبلريني تحصيلين يوخلوغوندا گورور و حؤکومتی بو پروبلمه هئج بير ديقت يئتيرمه ديگينه گوره تقصيرلنديريردي .

اونون «ابراهيم بگين سياحتنامه سي» اثرينين قهرماني مولفين ماعاريف حاقينداکي فيکريني بئله ايفاده ائدير: «هر شئيدن چوخ مکتب لازيمدير، علم لازيمدير. خالق علم و صنعتله تانیش اولماييجا و اولاري درک ائتمه ينجه، بيزيم وضعيتيميز دوزلمه يه جک» [33، س. 213]. ذمراغه اي ايران مکتبلرينده تدريس متودیکاسيني تنقيد ائدەرک، اوشاقلارين تحصيلي نين حافظين سؤزلريني ازبرلمکله باشلاماسيني مقصده اويغون سايميردي.

جنوبي آذربايجانين، ائله ده ايرانين ماعاريفچيلک تاريخينده ميرزه حسن رشديه، جبار باغچه بان (عسگرزاده)، حاجي محمد نجوانين بؤيوک خيدمتلري اولموشدور. م.ح. رشديه ايراندا ايلک اصول-جديد مکتبي نين، ج. باغچه بان ايلک اوشاق باغچاسي نين، لال-کارلار اوچون خصوصي مکتبين ياراديجيسي سايليرلار .

1888- جي ايلده ميرزه حسن رشديه طرفيندن تبريز شهرينده ايلک اصول-جديد مکتبي نين اساسي قويلور. بو مکتب ايران ماعاريفي تاريخينده ايلک يئني اوصولو مکتب ايدى. بو تحصيل اوجاي ماعاصير مکتب آتريوتلاريني خاطرلادان يازي لؤحه سي، پارتا و باشقا لوازماتلارلا تجهيز اولونموشدو. ان اساسي ايسه اورادا اليفباني يئني متودلا – تئز و آسان اؤيرنمگه ايمکان وئرن صوتى اوصوللا (سسلنديرمه – پ.م.) تدريس ائديرديلر. «ايران ماعاريفي نين آتاسي» سايبان م.ح. رشديه نين اؤز خالقي قارشيسيندا ان بؤيوک خيدمتلريندن بيرى ده ماعاصير بيلیکلري و آنا ديليني تبليغ ائدن بير چوخ درسليکلر – «آنا ديلي»، «وطن ديلي» درسليکلريني يار اتماسي ايدى. م.ح. رشديه مورتقى و باجاريقلي ضياليلاري اؤز اطرافيندا بيرلشديرمگه ناپل اولموشدو .

«تبريز» دؤولت مدرسه سي دؤولت طرفيندن تاسيس اولوندوغو اوچون ماعاريفه ضيد اولان مورتجعلر اونون فعاليتيني دا يانديرا بيلمه ديلىر .

«رشديه» ميلی مکتبي ايسه دفعه لرله مورتجع قوولرین تعقيبينه و زوراکيلغينا معروض قاليب باغلانديقدان سونرا، او مکتبين موعليملريندن حسين طيبزاده «کمال»، ميرزه رضا صحافزاده «پرورش» و ميرزه احمد «بصيرت» کيمي يئني اوصوللا مکتبلري تاسيس ائتديلر. دؤورونون يئنيلیکچي و ساوادلې پداقوqlاري اولان بو مکتب موديرلري عيینی زاماندا قزئت، ژورنال نشري ايله ده مشغول ايديلر .

بئله ليکله، 1899- جو ايلدن باشلاياراق، «کمال» مدرسه سينده «کمال»، «پرورش» مکتبينده «دبستان»، «بصيرت» مکتبينده «اخوت» و «اتحاد» آدلي قزئتلر چاپ اولونماغا باشلا دي .

بونو دا قئيد ائتمک يئرینه دوشر کي، م.ح. رشديه ده آيرى-آيري واختلاردا «مکتب» و «تهران» آدلي قزئتلري نشر ائتدير ميشدي .

1899- جو ايلده گؤرکملی خادم حسين خان عدالت ميرزه محمدعلي تربيت، محمد شبيستري و حسن خان تقيزاده طرفيندن تبريزده «تربيت» مدرسه سي آچيلدي .

ماعاريفچيلک حرکاتي نين فعاللاريندان اولان تانينميش ضياليلارين بير چوخو ميلت، اولکيه فايدا گتيرمک و خالقا خيدمت ائتمک نيتى ايله يئني مکتبلر، کيتابخانالار آچير، کيتاب، قزئت و ژورنال نشر ائديرديلر. بو ضياليلارين ياراديجيلىق فعاليتينده چوخ زامان بير چوخ ساحلر ادبيات، تاريخ، ژورنالستيکا، تدريس بيرلشيريدي. اونا گوره ده تانينميش ضياليلار-علم، صنعت و دؤولت آداملاري او دؤورده مطبوعات اورقانلاري نين رئاكتورو و ناشيري اولوردو. بونون نتيجه سينده ده اولکده قزئت و ژورنال-لارين سايبى آرتير، مطبوعاتدا کيفيت دگيشيکليکلري باش وئيرير، اولارا کوتله لر آراسيندا ماراق آرتيردي .

1908-جي ایلده تبریزده «معاریف» کوللجی نین دیرکتورو میرزه عبداللا خان جهانشاهی طرفیندن «معرفت»، 1909-جو ایلده خوی شهرینده «مساوات» مکتبی نین دیرکتورو آغاخان هیراندی طرفیندن سیاسی و اینقیلابی مطبوعات اورقانی اولان «مکافات» قزنتلری تاسیس اولونموشدو .

اون دوققوزونجو عصرین ایکینجی یاریسیندا ایراندا بریتانیا، روسیا، فرانس، آمئریکا کیمی بیر چوخ خارجی اؤلکهلرین میسسیالاری فعالیتیه باشلادی: انگلیس-کاتولیک و باپتیست، فرانسیز-کاتولیک، روس-پراوسلاو، آمئریکان - پروسوتئریان و س.

فرانسیز تدقیقاتچیسیت ویللمورئن یازیردی کی، آروپا دؤولتلری نین بیر چوخو خریستیان-میسسیونئرلری اؤز تاثیرلری نین باشقا اؤلکهلرده تبلیغاتچیلاری اولماغی مجبور ائتدیلر [14، 54]. بو تاثیرین خالق آراسیندا یاییلماسی یوللاریندان بیری مکتبلرین یارادیلماسی ایدی.

میسسیونئرلرین فعالیتی اساسن خارجی دؤولتلرین مؤوقعی ایراندا مؤحکملمه سینه، اهالی آراسیندا مؤحکم دایاق یارتماغا یؤنلمیشدی کی، بو دا اؤلکه نین گلجکده اسارت آلتینا آلینماسینی آسانلاشدیریردی [14، 43].

اؤز اؤلکه سی نین دموکراتیک قانونلارلا ایداره اولونوب هر ساحه ده اینکیشاف ائتمیش، خارجی اینحصارچیلاردان آزاد بیر دؤولت کیمی گؤرمک ایستنه موترقی و موباریز شخصلر مرکز، گیزلی جمعیتلر یاراداراق اونون اطرافیندا بیرلشیردی. بو فداکار ضیالیلار خالقین ایجتیماعی فیکری نین فورمالاشماسینا و اینکیشافینا تاثیر گؤستریمک اوچون یئنی مطبوع اورقانلاری تاسیس ائدیردیلر. دؤورون تانیمیش شخصیتلری حسین خان عدالت «الحدید» (1897)، صادق خان ادیب الملک «ادب» (1898)، حسین طیبیزاده «کمال» (1901)، محمد علی تربیت (ح.تقیزاده، م.شبستری، ح.عدالتله بیرگه) «گنجینه-فنون» (1902) کیمی قزنت و ژورناللاری نشر ائدیردیلر .

بو مطبوع اورقانلاری پولیسیستیک دیلله اؤلکه نین ایجتیماعی-سیاسی وضعیتینی آچیب گؤستریر، خالق موستملکه چیلره و ایستیدادا قارشی موباریزه سسلهیر، اؤلکه ده ایصلاحاتلار کنچیریلمه سینه، قباقلیل ایدیلارین یاییلماسینا سعی گؤستریردیلر .

«الحدید» قزنتی نین رئاکتورو حسین طیبیزاده (عدالت) گنجلیک ایللرینده هشرخانا سفر ائتمیش، بیر مودتدن سونرا ایسه پتربورقا گئتمیشدیلر. اورادا قالدیغی ایکی ایلدن آرتیق مودتده روس دیلینی اؤیرنمیش ایسلام دونیاسی نین لیدئری، بویوک ایدئولوگ سید جمال الدین اسد آبادی افغانی ایله تانیش اولوب، اونونلا علاقه قورور. ج.افغانی ایله یاخینلیغی اونون دونیا گؤروشونه، یارادیجیلیغینا چوخ بویوک تاثیر گؤستریمیشدیلر. وطنه دؤن ح.طیبیزاده 1897-جی ایلده «الحدید» سونرالار ایسه «خبر»، «عدالت»، «صحبت»، «آنا دیلی» قزنتلرینی تاسیس ائدیر. ح.طیبیزاده عدالت تخلصونو تاسیس ائندیکه قزنتین آدیندا گؤتورموشدو. قنید ائتمک لازیمدیر کی، 1878-جی ایلده تبریزده ایلیک اؤزل قزنت اولان «تبریز»-ین تاسیسچیسی و رئاکتورو دا ح.عدالت اولموشدور. «الحدید» قزنتینده تبریزین م.شبستری (ابوالضیا)، ح.تقیزاده، ع.صفروف و م. تربیت کیمی تانیمیش ضیالیلاری چیخیش ائدیردیلر. اونلار گیزلیجه «الحدید» قزنتی نین رئاکتورونون ائوینده توپلاشیب، خالقین نجاتی یوللارینی آریر، اؤز فیکیر و ملاحظه لرینی قزنتین صحیفه سینه چیخاریردیلر. لاکین قزنتین چاپی اوزون چکمیر، اونون جمعی اوچ سایه ایشیق اوزو گورور .

حسین عدالت اؤز اؤلکه سی نین قادینلارینی آروپا اؤلکه لرینده اولدوغو کیمی چادیراسیز، تحصیلی، آزاد گؤرمک ایستهردی. او، ایراندا قادین آزادلیغینی قالدیران ایلیک ضیالیلاردان اولموش، بو مسالهنی نشر ائندیکه قزنتین صحیفه لرینه چیخارتمیشدیلر. اونون رئاکتورو اولدوغو «صحبت» قزنتی، مورجع قوه لرین تضییقینه معروض قالاراق تنز بیر زاماندا قاپانمیشدی، بونا سبب ایسه اورادا «قادین آزادلیغی» نین تبلیغی اولموشدو .

ح.عدالت تبریزی ترک ائدیپ تهرانا کؤچموش، اورادا آچدیغی مدرسه ده قیزلارین تحصیلی ایله مشغول اولموشدور .

ح.عدالت مشروطه دؤورونده (1906-1911) آذربایجانین معاریف سیستمینه باشچیلیق ائتمیشدیلر. مشروطه دؤورونده وطنپرور ضیالی کیمی یوردونون ترقیسی اوغروندا فداکار-جاسینا چالیشمیشدیلر .

«کمال» قزنتی نین ناشیری حسین طیبیزاده تبریزده چاپ اولونان «کمال» مکتبی نین مدیری اولموشدو. 1903-جو ایلده تبریزده یئنی اوصولی-جدید مکتبلری قارگوروهجو قوه لر طرفیندن داغیدیلر. حسین طیبیزاده تعقیبلره معروض قالدیغیندان باکی یا کؤچور و باکیدا ایرانلیلارا مخصوص مکتبین مدیری اولور. سونرالار طیبیزاده میصیره سفر ائتمیش، اورادا «کمال» قزنتینی نشر ائدیرمگه باشلامیشدیلر .

حسین خان اوز تخلصونو تاسیس انندیگی قزنتین آدیندان گۆتورموشدو. تانینمیش تاریخی ا.کسروی اونو مطلقیتی آرادان قالدیرماغا سعی گۆسترن دستنن عضولریندن بیری کیمی قئید اتمیشدیر. همین دستنن ایجلاساری میرزه حسین خانین ائوینده تشکیل اولونوردو [62، 94]

م.ف. آخوندوفون یئنی ایفبا ایدیا سینی ایراندا تبلیغ ائندلردن بیری ده حسین طبیبزاده ایدی. او، ایفبانین دگیشدیرلمه سی ایله بیر سیرادا تعلیم اوصولونون یئنی قایدالار اوزرینده ایصلاحي و یئنی مکتبلرین تاسیسی ضرورتینی گۆستریر، یئری گلدیکجه بو مسالهیه قاهرده چیخاردیگی «کمال» قزنتینده توخونوردو .

منبعلردن اؤیرنمک اولور کی، اون دوققوزونجو عصرین 90-جی ایللرینده جنوبی آذربایجاندا، تبریز شهرینده 1892-جی ایلدن باشلایاراق «شبنامه» ادلی کیچیک فورماتلی مطبوع نومونه لری گۆرونمگه باشلایب. اونون صحیفه لرینده خالقی ناراحات ائدن سوسیال پروبلملره توخونولور، موجود قورولوشداکی چاتیشمازلیقلاری تنقید ائدن کسکین یازیلار حاضر لانیردی .

گیزلی اوصولا چاپ اولونان «شبنامه» عادتین گنجملر قاپی و دیوارلارا یاپیشدیریلیردی. سحر آچیلاندا آرتیق اهالی نین گور اولدوغو بازار، مکتب و مدرسه لرده یاییلیر، الدن-اله گزیردی. گنجملر یاینلانیدیگی اوچون ده آدی «گنجه ورقلری» معناسینی داشی بیردی. پولسوز یاییلان، ایچریسی بامزه، دوزلو یازیلارلا و گولمه لی شکللرله بول اولان ایری ورقملری ساده خالق بویوک هوسله اوخویوردو. ساوادلیلارین بارماقلا سابلیدیگی او دؤورده بو قزنته مارق او قدر چوخ ایدی کی، بعضاً محله-محله گزیب، اونو اوخوتدورماق اوچون یازی-پوزونو بیلن آدم سوراقلایردیلر .

حاقیندا صؤحبت آچدیغیمیز «شبنامه» قزنتین ناشیری و رئاكتورو ایستعدادلی پولیسیست علیقلی صفروف ایدی. ع.صفروف جوان یاشلاریندا آتاسی نین یانیندا روسیا و تورکیه ده تیجاره تخانالارین ایدارمه سی ایله مشغول اولوردو. بو اولکلرده ایران حؤکومتی طرفیندن وطنن سورگون اندیلمیش و خارجه ماهاجیرت اتمیش سیاسی ماهاجیرلر و یئرلی موترقی فیکرلی ضیالیلار ایله سیخ تماسدا اولوردو. سونرالار وطنه خیدمت ائتمکدن اؤترو تیجارتی ترک ائدیپ وطنه دؤنور. او، اولکهنی کونستیتوسیا ایله ایداره اولونان، هر ساحه ده اینکیشاف اتمیش، خارجه ایستینمارچیلاردان آسیلی اولمایان آزاد بیر دؤولت کیمی گۆرمک ایستهردی .

ع.صفروف قزنتی خالقی اویاتماغین ان تاثیرلی واسیطه لریندن بیری حساب ائیدیردی. اولجه اوز همفکرلری ایله برابر گیزلی بیر مرکز یارادیر. «گیزلی انجمن» آدلانان بو مرکزده علیقلی صفروفلا یاناشی دؤورون گۆرکملی وطنپرور ضیالیلاری م.تربیت، س.م.شبیستری، ح.طیبیزاده ایشتیراک ائیدیردیلر. 1892-جی ایله ع.صفروف تبریزده غیری لئقال اولاراق «شبنامه» ادلی، کیچیک اولچولو ساتیریک قزنت – ورقه بوراخماغا نایل اولور. ا.کسروی نین یازدیغینا گۆره ع.صفروف «گیزلی انجمن»ین عضو اولماقلا برابر محمد علی میرزهنین گیزلی پولیس ریسی ایدی تبریزده ولیعهد محمد علی میرزیه گلن راپورتلار، مکتوبلار علیقلی خانین الیندن کئچیردی. او بو وظیفه سیندن ایستیفاده اندرک البیر و همفکر اولدوغو یولداشلارینی پولیسدن قورویور، هم ده اولکهده باش وئرن جنایتلری، منفی حاللاری آچیب «شبنامه» ده یاییر گنیش کوتله لری خبردار ائیدیردی .

اون دوققوزونجو عصرین سونلاریندا ایراندا، ائله ده جنوبی آذربایجاندا یئرلی فؤداللار، یاد ائلی اینحصارچیلار، شاه رژیمینه قارشی ناراضیلیقلار گنندیکجه اهالی آراسیندا کسکین شکل آلیردی. سونرالار تاریخده «تنبهکی عوصیانی»، «زینب پاشا» و س. آدی آلتیندا انگلیسلرین توتون اینحصارینا، یئرلی فؤداللارین تاخیل مؤحتکیرلیگینه قارشی باش وئرن خالق حرکتلاری او دؤورون مطبوعاتیندا؛ اولکهدن خارجه نشر اولونان ماهاجیر مطبوعاتیندا و اولکهده کی گیزلی نشرلرده اوز عکسینی تاپمیشدی .

عمومیتله، او دؤورده «شبنامه» آدی آلتیندا گیزلی چاپ اولونان نشر نومونه لرینه چوخ راست گلک اولاردی. مشروطه اینقیلابی عرفه سی دؤورونون گیزلی حالدا یایلان قزنت، ورقه و بیاننامه لره ده «شبنامه» دئییلیردی .

ساتیریک رولو بو کیچیک اولچولو قزنت و یا ورقه لرده دؤورون علیقلی صفروف، میرزه حسن رشديه محمد علی تربیت کیمی موترقی ضیالیلاری ایرانین رئال ایجتیماعی-سیاسی وضعیتینی شرح ائدیر، خالقی موستملکه چیلره و ایستیبادا قارشی مباریزیه سسله ییر، اولکهده ایصلاحتلار کئچیرلمه سینه، قاباقجیل ایدیلارین یاییلماسینا سعی گۆستریدیلر .

«شبنامه» نین نشری تاریخی ایله باغلی انگلیس شرفشوناسی ادوارد براون (ا.ب. براون بیر مودت ایراندا یاشامیش، علمی تدقیقات ایشی آپارمیشدیر. او، «ایران ادبیاتی»، «مشروطه اینقیلابی تاریخی» و س. اثرلرین مولفیدیر. او، جنوبی آذربایجانین گۆرکملی ضیالیلاریندان اولان م.تربیت ایله یارادیجیلیق علاقه سی ساخلاییردی. ا.ب. براون اینگیلتره یه قایدارکن اونون «ایران مطبوعات تاریخی» ادلی الیازماسی نین اوزرینده ایشله میش اوز علاوملرینی و او دؤورده ایرانین رشت شهرینده اینگیلتره سفارتخاناسی نین کونسولو ایشله مین رابینونون دا یئرلی مطبوعاتلا باغلی قئیدلرینی اورایا داخیل ائده رک آیریجا بیر اثر کیمی چاپ ائدیرمیشدیر. کیتابین اولینده اثرین اصل

موليفي نين م. تربيت اولدو غونو دا خصوصي ورغولاماعي اونوتاميشدير- پ.م.) «شبنامه» نين 1892- جي ايلده تبريزده مئيدانا گلدیگيني، مونظم دئييل، موافيق واختلاردا چاپ اولوندو غونو، رنداكتورونون و اوراداکي بير چوخ مقالهرين موليفي نين عليقلي خان صفروف اولدو غونو و چوخ زمان «آغاقولو» ايمضاسيندان ايستيفاده اننديگيني، گيزلي چاپ اولونوب يايانلنديگيني، يني ايديالارلا زنگين، چوخ دوشوندوروجو و ساتيريك اولوب صحيفلري نين اکریتی نين کاریکاتورالارلا بزهدیلدیگيني قنید ائدير، اونو چوخ يوکسک قيمتلندير يردی. ان باشليجاسي ايسه ائ. براون نوسخهسي گونوموزه قدر گليب چيخمایان بو قزنتين سايلاريندان بيريني 1906- جي ايلده گوردوگونو يازير، اوخوجولاري «شبنامه» نين ساتيريك اولسوبو ايله تانیش انتمک اوچون قزنتدهکي يازيلاري اورنک گتيرير .

همين سايداکي مقالهرين بيرينده او دؤوردهکي چورک قيتلبي ايله باغلي دوکان-بازار لارداکي فارما-قاريشيqliق و زوراکيليقدان بحث اولونور: «دونن خيدمتچيني سحر قلان آلتيسي اوچون بازارا چورک آماغا يوللاديم. او سحر اثرکندن چيخدي، ائوه 3 ساعاتدان سونرا گلدی. گنري قايداندا اونون پالتاري جيريقي-جيريقي، اوزو جيزيقي-جيزيقي اولوب، بدني بير نئچه يئردن يارالانميش، بوتون وجودو گؤم-گؤي گؤيرميشدي. او دؤورده طوغيان انلهين آجليق بيزه ده سيراييت اننديگيندن اونون گتيرديگي چورگين چوخ قورو و کيچيک اولماسينا باخماييب بيز او لوخما چورگي درحال پارچالاييب بير نئچه حيصهيه بؤلدوک...»

ديگر بير يازيدا ايسه کوچلرده خيرتدگهجن چيخان پالچيقدان و بو خوشاگلمز وضعيتين شاه سارايينا ياخين اولان باش کوچمه ده عادي حال اولدو غونندان بحث اولونور: «وه کرواني باش کوچمه چاتاندا پالچيق باتاقليغي نين ايچينده باتيب گوزدن ايتدي. بير آز کئچيدکن سونرا اونلار آجي چاين ساحلينده پيدا اولدولار و يوللاريندا داوام اننديلر...»

قنيد انتمک لازيمدير كي، ائ. براون «شبنامه» نين همين ساينداکي يازيلارين تورکجه (آذربايجانجا - پ.م.) يازيلديگيني، صحيفه نين تن ياريسي نين شکیللرله بزهدیلدیگيني يازير. لاکين قزنتين نشري تاريخي نين و مکانيني گؤستريلمهديگيني همچنين رنداكتور و موليفلري حقهده هئچ بير معلومات وئريلمهديگيني بيلديريير .

ع. صفروفون 1898- جي ايلده نشر اننديگي «احتياج» قزنتي شرايطين ايمکان وئرديگي حودوددا مؤوجود قورولوشو تنقيد ائدير، خالقي آزادليق و ترقييه چاغيرير، غفلت يوخوسو و جهانلندن اوياديردي. حؤکومتی، مؤوجود قورولوشو و خاريجي اينحیصار چيلاري تنقيد اننديگينه گوره قزنتين چاپي 7- جي سايندان سونرا داينديريلدي.

«احتياج» قزنتي نين جمعي بئددي سايب ايشيق اوزو گورموشدور. سونونجو سايدا ع. صفروف يازيردي كي، ايرانلار حئي چايدان اوچون ده خاريجيلره مؤحتاجديرلار. بو آجي حقيقتله باريشا بيلمهين آذربايجان حاکيمي اميرناظم گوروجو قزنتي باغلاميش و ع. صفروفو جزالانديرميشدي. ع. صفروف بوندان سونرا «اقبال» ادلي قزنت چيخارميشدي. «احتياجين بير نؤوع داوامي اولان «اقبال» ين عؤمرو چوخ اولماميش، اونون جمعي دورد سايب ايشيق اوزو گورموشدور.

1898-1899- جو ايلده «لقمانيه» مکتبي نين موديري صادق خان فراھاني طرفيندن «ادب» قزنتي نشر اولوندو .

أوروپادا تحصيل آلميش ميرزه صادق خان گننیش دونياگوروشلو، هر طرفلي ساوادا ماليک شخصيتلردن ايدي. هله گنج ياشلاريندان شعرلر يازيردي. سونرالار او، داھا اوپراتيو و اون دوققوزونجو عصرين سونلاريندا ايراندا پوپوليار ژانر اولان پوليسيسيستيکايا موراجيعت ائدير .

1898- جي ايلده تبريزده «ادب» قزنتيني نشر ائدن صادق خان، سونرالار قزنتين، تک جنوبي آذربايجاندا دئييل، ايرانين مشهد و تهران شهرلرينده ده چاپ اولونماسينا ناييل اولور .

1905- جي ايلده باکيدا احمد بيگ آغايونين رنداكتورلوغو ايله نشر اولونان «ارشاد» قزنتي نين فارس ديللي علاومسيني چيخارير .

«ارشاد» ين فارسجا جمعي 13 سايب چيخميش، و بو علاوملرده ادبي-ايجتيماعي فيکير تاريخيميز اوچون چوخ ماراقلی فاکتلارا راست گلکم مومکوندور. مثلاً. اونون سايلاريندان بيرينده بؤيوک متفکر م.ف. آخوندوفون ايندييه قدر الده اولونمايان عربجه يازيلميش «تلقيين نامه» اثريندن بير حيصه چاپ اولونموشدور. بو ايسه اونو گؤسترير كي، بو اثر حقيقتن مؤوجود اولموشدور.

ديگر بير ماراقلی فاکت ايران دراماتورگياسيني نين بانيسي ميرزه آغا تبريزي ايله باغليدير. او، م.ف. آخوندون تائيري آلتيندا درام اثرلري يازميشدير. ميرزه آغا تبريزي يازديغي هر بير يئني پيئسيني م.ف. آخوندوفدان مصلحت آماق و اثر حقهده اونون فيکريني بيلمک اوچون اونا گؤندريرميش. آما هر دفعهده خاهيش انديردي كي، يازيشما زمانه بير موليف کيمي اونون آديني يازماسين، بونو گيزلي ساخلاسين. چونکي اونون اثرلري ساتيرا اوزرينده قورولدو غونندان يازيچي يا تهلوکه يارادا بيلردي. بو سببدن اوزون ايللر بو اثرلرين موليفي نين آدي قارانليق قالميشدي. اوزون مودت اونون اثرلريني سهون م.ف. آخوندوفا علاقه ساخلايب مکتوبلا يازيشان، باشقا بير ضيالي، اثرمني اصيلى ملکوم

خانین آدینا چیخیردیلار. بو مساله ایله باغلی حقیقتی ایلك دفعه تدقیقاتچی حمید محمدزاده اوزه چیخارمیشدیر. «ارشاد»دا میرزه آغا تبریزی نین اثریندن بیر پارچا چاپ اولونماسی اثرلرین اصل مولیفی نین کیمیلیگینه آیدینلیق کتیریب.

باکیدان تهرانا قایتدیقدان سونرا، میرزه صادیق خان 1907-جی ایله «عراق-عجم» و 1914-جو ایله ایسه «آفتاب» قزنتلرینی نشر اندیر .

ایگیرمینجی عصرین اوللرینده تبریزده تبریز ضیالیلاری نین، شاعیر و خادیملری نین توپلاشدیغی «لقمانیه» مکتبینه ادبی درنک فعالیت گؤسترمله باشلادی. بو ایلك ادبی درنگی صادق خان (ادیب الملک تخلصونو ده او ایللرده قبول اندیر - پ.م.) ایداره اندیردی .

عدالت ابوالضیا، حسن تقیزاده و محمد علی تربیت معاصیر موترقی فیکرلرین تبلیغی و یاییلما مرکز لرینی یارتماغا موفق اولموشدولار. آز مودتدن سونرا بو مرکزین اورقانی اولان «گنجینه-فنون» ژورنالی درج اولوندو .

«گنجینه-فنون» ژورنالی نین رنداكتور لاریندان بیر ی محمد علی تربیت جنوبی آذربایجانین گؤرکملی معاریف خادیملریندن دیر. او، دؤورون دموکراتیک فیکرلی ضیالیلاری - سید محمد شبستر، حسن تقیزاد، حسین عدالتله بیرلیکده تبریزده یئنی اوصوللار ایداره اولونان «تربیت» مکتبینه اساسینی قویموشدور. تبریزده چوخ زنگین «تربیت» کیتابخاناسی نین یارانماسی دا اونون آدی ایله باغلی دیر. تربیت آسیا، آفریقا و اروپا نین بیر چوخ اولکلرینده نشر اولونان کیتابلاری، قزنت و ژورناللاری تبریزه کتیرهرک یاراتدیغی کیتابخانا واسیطه سیله اوخوجولارا چاتدیریردی. آذربایجان ضیالیلاری نین دؤورون قاباقجیل مطبوع اورقانلاری و نثر نومونه لری ایله تانیش اولماسیندا، اونلارین دنیا گؤروشونون آرتماسیندا «تربیت» کیتابخاناسی نین خیدمتلری آز اولمامیشدیر.

1902-جی ایله تبریزده نشر اولونان «گنجینه-فنون» تک جنوبی آذربایجاندا دنییل، همچین ایراندا ایلك علمی-ادبی ژورنال حساب اولونور. ژورنالدا نشر اولونان یازیلار دؤرد موضوع اطرافیندا بیرلشیردی. بیر. علم و تخنیک ایله باغلی یئنیلیکلر، ایکی. اینجه صنعتن، تاریخ و ادبیاتدان بحث ائدن «اینجه صنعت بلدیسی». بو روبریکانی م. تربیت حاضر لایردی. اوچ. «قدیم مدنیتلر، سیویلیزاسیالار». بو بؤلمه ده اروپا نین تاریخچی خادیملری نین (خصوصیله فرانسیز قوستاو لوبونون) اثرلریندن اورنکلر وئرلیردی. همین اثرلری حسن تقیزاده چؤیریر و اونلارین چوخ زامان گنیش شرحینی حاضر لایردی. دؤرد. بدیعی اثرلردن اندیلمیش ترجمه نومونه لری سونجو بؤلمه ده یئرلشدیریلیردی. ماجرا ادبیاتی، خصوصیله فرانسیز یازیچیسی ژول ورنین اثرلرینی تانیلمیش شاعیر میرزه یوسف خان اعتصام الملک (گؤرکملی شاعیره پروین اعتصامی نین آتاسی) چؤیریردی. محمد علی تربیت 1921-1925-جی ایللرده جنوبی آذربایجانین معاریف ناظیری و وظیفه سینی داشیددیغی زامان، اولکهمیه معاریف و مدنیتین قورونماسینا بؤیوک قایغی گؤستریر. همین ایللرده تبریزده «گنجینه-فنون» ژورنالی نین نشرینی برپا اندیر .

اون دوققوزونجو عصرین سونلاریندا قزنتلرین سایى آرتماغا باشلایردی. خالق آرتیق حاکیمیه مخالف اولان قزنتلری اوخوبوردو. اونلارین اکثریتی اولکهمین خاریجینده چاپ اولونان ماهاجیر مطبوع اورقانلاری ایدی. اولکه داخیلینده نشر اولونان بئله قزنتلر تزییققره معروض قالیب باغلاندىقجا اونلارین غیری-لنقال، کیچیک فورماتلی قزنتلر، ورقلر گؤرونمگه باشلایردی .

شاه اوزون مودت اولکهمده خصوصی قزنتلرین نشرینه و اولکهمیه خاریجینده مطبوعات کتیریلمه سینه ایجازه وئرمدی. «1863-جو ایله شاهین خصوصی فرمانی ایله بئله قزنتلر خالقی دوزگون بولدان آز دیران ورقلر اعلان اولونموش، اونلارین یاییلماسی قاداغان اندیلمیشدی» [237، 8]. سونرالار شاه مؤقعینی یومشالتمالی اولدو. گیزی، غیری-لنقال مطبوعاتین قارشیسینی آماق، حؤکومت و روحانیلرین نظارتی آلتیندا اولان اؤزل قزنتلرده اؤز نوفوذونو مؤحکملتمک اوچون اونلارین نشرینه ایمكان یاراتدی. حؤکومت آرتیق خصوصی شخصلره و ایدارلره قزنت نشرینه ایجازه وئرتمک مجبوریتینده قالمیشدی .

آروپا دؤولتلرینده اولدوغو کیمی ایراندا خصوصی مطبوعه و تحصیل اوچاقلاریندا یاریم رسمی قزنتلر گؤرونمگه باشلایردی. بو مطبوع اورقانلاری چوخ احتیاطلی شکیلده اولکهمده بیر چوخ ضروریتلری، خصوصی ایله سوسیال ایصلاحاتلار کچیریلمه سی نین اطرافیندا فیکرلرینی بیان اندیردیلر. عمومیتله او دؤورده اولکهمده چیخان مطبوع نومونه لرینی (شرطی اولراق) 3 یئره بؤلکم اولار :

1 - رسمی

2 - غیری-رسمی، آچیق نشر اولونان اؤزل مطبوع اورقانلاری .

3 - گیزیلی چاپ اولونان قزنت ورق، بیاننامه، کیتابچا و س. عبارت نشریه لر .

اؤزل مطبوع اورقانلارینی تاسیس و ایداره ائندلر دؤورون موترقی شخصلری و گؤرکملی آداملاری اولوردو. اونلارین نشر ائتدیکلری مطبوع اورقانلاری «ناصری»، «تبریز»، «الحدید»، «کمال»، «احتیاج» و س. قزنتلر ایدی .

حاکیم طبقه‌نمین منافعی قورویان رسمی مطبوعات اورقانلاریندان فرقلی اولراق غیری-رسمی اورقانلار موترقی شخصلر و گیزلی جمعیتلر طرفیندن حاضرلانیلر. خالقا یاخین اولوب آزادلیق ایدیالارینی یاییب، اولکده‌کی چاتیشماماز لیکلاردان یازیر، حاکیم طبقه‌لرین جنایتلرینی ایفشا اندیردی .

گیزلی مطبوعاتا گلینجه ایسه موختلیف منبعلره گۆره اولارین سیراسینا «شبنامه»، «لسان الغیب»، «شاهسون» و س. داخل ائتمک اولار. ورقه و قزنتلر الیازما و یا ژلاتین اوصولو ایله چاپ اندیلیب یاینلانیردی.

آشکار چیخان موترقی مطبوعاتین چوخو سنزورا طرفیندن تضییق و تعقیبه معروض قالدیغینا گۆره آز عۆمورلو اولوردو .

غیری-رسمی و گیزلی چاپ اولونان قزنتلر اولکهنین ایجتیماعی-سوسیال پروبلملرینی ایشیقلا ندیریر، بئنی موترقی فیکیرلری یاییب و چوخ احتیاطلا موجود وضعیتینی تنقید اندیردیله. بو مطبوع اورقانلاری او بیریلریندن فرقلی اولراق اوخوجولارینا مجبوری گۆندریلمیردی. مثلا، تبریزده چیخان «ناصری» قزنتی ایسه یازاراق بیلدییردی: «بو قزنت مطلق رسمیتدن کنار دادیر و اوبونه‌چیلر اونور د و یا قبول ائتمک ایختیارینا مالیکدیر». تهراندا چیخان «تریبیت» قزنتی ایسه یازیردی: «بو قزنت کۆنوللودور. نه حۆکم اساسیندا نه ده موفته اولراق بیر آداما وئرلیله» [19]

او دؤورده چاپ اولونان قزنتلرین سنزورادان یاییماق اوچون نهلردن کئچدیگینی «تریبیت» قزنتی نین تیمثالیندا گۆرمک اولار. بونونلا باغلی قزنتین ناشیری 1897-جی ایله چیخان ساایلاریندان بیرینده یازیردی: «من قورخمدان قزنتده گاه تئاتر چیخاردیرام، گاه ظارافات و مسخره‌یه ال آتیرام، گنج یوخو گۆرورم، گوندوز اوزون-اوزادی خیال سفرینه گئدیرم. فیکریمدن دونیایا بیر عیبهر اولاد گئیرمک اوچون هم بهیشتی، هم ده جهنمی قارشیمدا گۆرورم»

جنوبی آذربایجاندا ایجتیماعی فیکری عکس اندیرمگه چالیشان ایلك اوزل قزنت 1887-جی ایله ایشیق اوزو گوردو. «تبریز» قزنتیندن 4 ایل سونرا «مدنیت» قزنتی ده اونون یولونو توتدو [19].

«تبریز» و «مدنیت» قزنتلری اساس دیققی بئنی معاریف و مدنیت ایدیالارینی یایماغا، اهالیینی کیتاب، قزنتی مطبوعات اوخوماغا یؤندیر، اولکهنین مدنی و ایقتیصادی حیاتییندا دگیشیکلیکلر یاراتماغا، صنایع و اکینچیلیگی اینکیشاف اندیرمگه چاغیریردی. اولکده مطبوعات نصرالدین شاهین یاراتدیغی سنزوراسی نین مؤحکم تضییقی آلتیندا ایدی. «غیری-دؤولت قزنتلری نین مودیرلری قزنتین موندرجه‌سینی نشره و مطبعه‌یه گۆندرمزدن اول مطبوعات ناظیری و یا اونو عوض ائدن شخصه گۆسترمک مجبوریتینده ایدیله. بو قزنتلر چوخ تضییق و سیخینتی آلتیندا ساخلانیلیردی» [61، 9].

قزنت رنداکتورلاری، بئنی تیپلی اصولی-جدید مکتبلری نین بانیلری و دیگر موترقی دوشونجلی شخصیتلر هر جور تضییقلره معروض قالسالار دا، او زمانلار بئنی یارانان معاریف و مدنیت اوچاقلاری نین اطرافیندا توپلانیر و گیزلی فعالیتلرینی داوام اندیریردیله. وطنه خیدمت ائدن، اونون ترقیسینه چالیشان ضیالیلار، ناشیر و رنداکتورلار، اولکده سوز و مطبوعات آز ادلیغینا ایمکان و شرایط اولمادیغی اوچون اوز قزنتلرینی خاریجه چاپ اندیب ایراندا یاییردیلار. اولکهدن خاریجه نشر اولونان بو قزنتلر خالقین اویناماسیندا، کوتله‌لرین دؤورون موترقی ایدیالاری ایله تانیش اندیلمه‌سینده اهمیتلی رول اویناییردیله. بو قزنتلرده قویولان اساس مسالهلر بونلار ایدی: موجود رژیمین ایفشاسی، مطلقیت رژیمین کونستیتوتسیا رژیمی ایله عوض اولونماسی، اولکده بئنی ایصلاحتلارین کئچیریلمه‌سی (خصوصیله معاریف ساحه‌سینده). بو قزنتلر دؤولت قزنتلریندن فرقلی اولراق ایرانین موجود وضعیتینی تنقید اندیر و افکاری – عومومی‌یه گوجلو تاثیر گۆستریردی. بئله مطبوع اورقانلارین ان بیرنجیسی 1875-جی ایله ایستانبولدا چیخان «اختر» قزنتی ایدی. تورکیده «اختر» له یاناشی «شاهسون» ده چاپ اولونوردو. بونلاردان باشقا میصیرین قاهره شهرینده «حکمت» (1892-1906)، «کمال» (1905-1906)، هیندیستانین کلکته شهرینده «حبل المتین» (1893-1906) چاپ اولونوردو. بو قزنتلرده ایرانین ایجتیماعی حیاتییندا اولان بیر سیرا حقیقتلرین اوستو آچیلیب، ایرانداکی یارامازلیقلار حاقیندا عیبرتلی تنقیدی مقالهلر یازیلدیغینا گۆره حاکیم دایرهلرین غضبینه سبب اولور و اولارین ایراندا یاییلماسینا صونعی مانعهلر یارادیلیردی. لاکین خالق اچیریسینده موترقی قزنتلره رغبتین چوخالماسی ایله علاقه دار اولراق همین مطبوع اورقانلاری موختلیف یوللارلا ایرانا گئیریلیب الدن-اله کئچیر، اوخونوردو. «اختر» بین ایلك نؤمرلری گوندهلک نشر اولونوردو. نشرین اوچونجو ایلیندن هفتده ایکی دفعه چیخیش، بیرنجی ایلیندن سونرا ایسه هفتهلک اولموشدور. قزنتین ناشیری – ایمتیاز صاحبی آغا محمد طاهر، کاتبی ایسه میرزه مهدی ایدی. «اختر» بین اطرافیندا ایستانبولدا یاشایان نوفدلو ماهاجیرلر توپلاشمیشدیله. قزنت و طنپور ضیالیلار طرفیندن حاضرلانیلیردی (عادتت ایرانین سیاسی سوسیال مسالهلری ایله باغلی یازیلارین مولیفلری نین آدی یا وئرلیمیر، یا دا شرطی و یا باش حرفلره وئرلیلیردی). چوخلاری نین شخصیتینی معین ائتمک چتین ایدی. بئله کی، «م.مشتری»، «م.ا»، «وطن و آزادلیق سئون»، «اختر» و س. ایضالارلا موختلیف ایقتیصادی، سیاسی، مدنی، تاریخی مسالهلرین قویولوشو و شرح اولونماسی جهتدن «اختر» او زمانکی «غرب» قزنتلرین نومونه‌سینه یاخینلاشیردی [238، 8].

«اختر» بىر مطبوع اورقانى كيمي ايراندا موجود قورولوشو تنقيد اندهرك بو قورولوشدا نه كيمي دگيشيكلېك آپارماق فيكريني ايرملي سورن ايلك قزنت اولوب .

«اختر» تڪ ايراندا دنييل، قافازدا، ياخين شرق اولكلهرينده يايلاق ماراقلې و مضمونلو يازيلارينا گوره اوز اوخوجولاري آراسيندا شؤهرت تاپميشدي .

اونون صحيفهرينده دؤورون تائينميش آذربايجانلي ضياليلاري عبدالرحيم طالبوف، شيخ احمد روهي، محمد توفيق خبيرالملك، ميرزه حبيب اصفهاني، ميرزه رضا خان وكشلو ياخيندان ايشتيراك انديرلر .

«اختر»ين ان گؤركملى جهتلريندن بيري بوندان عبارت ايدي كي، او ايقتيصادي مسالهلره فيكير وئير، علمي دليل و ايضاحاتلا ايرانيين نؤقطهبي نظردين دبرچلمهسي نين لازيم اولدوغونو تبليغ انديردي .

«اختر» عيني زاماندا آروپا دؤولتري نين موستملكهچيلىك سياستيني تكةج ايران ميقياسيندا دنييل، بوتون شرقده ايفشا ائندن بىر قزنت ايدي» [6، 81] .

قزنتين صحيفه لرينه موراجيعت انديك. قزنت خارجي سياست مسالهلرينده ايران دؤولتيني موستقىل بىر خارجي سياست پروقراميني قبول اندهرك بىطر فليك سياستي (انگليس و يا روس مئيللي يوخ) آپارماغا چاغيرير، يازيردي كي، خارجي دؤولتلر ايراندا آنجاق منفعت گودور و موستملكهچي دؤولته ياخينلاشماق ايرانا هئچ بىر فايده گتيرمز .

«اختر» 1880-جي ايل (1298) 9-جو سايندا يازيردي: «بىز خارجي سياسي خطي حركتيميزي مؤحك بىر بونؤوره اوزرينده قورماديقا و امودوموز و اونلارا ديكيب، خارجيلرين «خئيرخاهليغيندان» ايمتناع ائتمهينجه، بىزيم ترقى و اينكيشافيميز غئيري مومكوندور. خارجدن ايسه غارتچي و طاماحكارلاردان باشقا كيمسه بىزيم طرفيميزه گلهميهجكدير. بيگانهلر بىزيم سعادت و خوشختليگيميزي اوزلري نين منافعى آلتينه چئويرمكه گؤرورلر» [19، 1880، 9№]

قزنت باشقا بىر مقالهسينده بو مسالهميه توخونراق خارجي سياستچيلرين ايرانا وئردىگي بوش و عدلري آخماقلاري آلدان بوش سؤز آلدانديردي. آروپا اولكلهري نين شرق اولكلهري ايله موناسيبتده هئچ زامان بين الخالق حوققلارا رعايت ائتمهيهجگيني قنيد ائندن «اختر» قزنتي 1880-جي ايل 33-جو سايندا يازيردي :

«اوز منافعيميز اوچون گؤردوگوموز تدبيرلر اونلارين خوشونا گلهميدكه اول گيزلي شكيله تدبيرلرين علئيهينه موباريزه آپايرلار. بو متود نتيجه وئرمدىكه ايسه سون واسيطهني ايشه ساليب بىزيم علئيهيميزه جبر (زوراكيليق) تدبيرلرينه آل آتيرلار. اونلار موادخيله اوچون هئچ بىر حقلى دليل و يا باهانا تاپماديقدا آچيقجاسينا بين الخالق حوقق قايدا-قانولاريني پوزوب (بىزيم بورادا منفعتميز) ايشي يئنه ده اوز خئيرلرينه حل انديرلر» [79، 1880، 15 №]

«حكمت» قزنتي 1310-1892-جي ايلده قاهرده تيريزلي محمد مهدي خان طرفيندن تاسيس انديلميشدي. قزنت غئيري-موعين فاصيلهلرله ايدا 1، 2، 3 دفعه چيخا بيليردي. قزنتين صحيفهرينده سياست، علم، طبابت، ادبياتا عايد يازيلار درج اولونوردو. «حكمت» قزنتي اوز اوخوجولارينا وئيرورلىك روهو آشيلابيردي. «يالئيز بو قزنتين وئيرورلىك تبليغاتيني و بو تبليغاتين خصوصي يوكسك بديعي سوييهده وئريلمهسي نيز نظره آلساق اعتراف ائتمهلي بيك كي، همين قزنت او دؤورده ايران جنوبي آذربايجان خالقي اوچون چوخ تاثيرلي بىر واسيطهيه آل آتيلميشدي. قزنتده درج اولونموش بعضي وئيرورلىك روهوندا اولان يازيلار دوغروندان دا او دؤور ادبياتي نين شاه اثرلريندن سايبلا بيلر» [19، س. 90] «حكمت» بين الخالق عالمده باش وئرن حاديهلري شرح انديب اونلارين سياسي تحليليني وئيرر موستملكهچيلرين شرق اولكلهرينده كي تورتديگي جنايتلري ايفشا اندهرك، ايران خالقيني سفربرليگه چاغيريردي .

«كمال» قزنتي نين رئاكتورو قزنتين 1905-جي ايلده چيخان بىرينجي سايندا يازيردي: «15 ايل بوندان اول تيريزين دارالفنونوندا درس اوخودوغوم زامان باشيما وطنه خيدمت حيسى دوشدو. منيم عالميمده، قزنت وطني آييلتماق و اونو خيلاص ائتمك اوچون يئگانه واسيطه ايدي. قزنتدن ياخشى يول گؤسترن تاپميرديم، بو دوغروندان دا بلهدير. اگر قزنت، قزنت اولوب ناغيل و روايتلرين مجموعهي اولماسا، او اخلاق قايدالاريني اساسيندا علم و سياستي اينجه تبليغ ائتمك يولو ايله شيرين و يوشاق يازيلان، قارداشجاسينا و دوستجاسينا تاثيرلي نصيحت وئرمله بوتون چتئيلكلري آرادان گؤتورمگه قادير اولاييلر» [1905، 91، 1№]

«شاهسون» 1898-جي ايلده ايستانبول شهرينده قاباچيل آذربايجان ماعاريفچولري ع.طالبوف و س.م.شبهستري نين رهبرليگي ايله چيخيب. ايرانيين اوتوريتار قورولوشونون، جمعيتده كي عيهجبرليكلري ساتيريك و يومور ديلي ايله تنقيد انديردي. ديگر ماهاجير قزنتلر

کیمی درج انتدیگی یازیلارلا ایراندا اینقیلابین حاضیرلانماسینا زمین یاراتمیشدی. ژنلاتین اوصولو ایله 300 نوسخهده چاپ اولونوردو. مخفی نشر اولونان بو قزئت گیزلی صورتده تک ایرانا دئییل، آروپانین پاریس، لوندون کیمی ایری شهرلرینه گؤندریلیردی .

«شاهسون» آذربایجانین و ایرانین بورژوا-دموکراتیک ایستیقاملتی ساتیریک مطبوعاتی-نین روشنیمی و سلفی اولوب ایراندا بو یونده چیخان ایلك قزئت ایدی. اوز کسکین یازیلاری ایله قدیم شاه حؤکومتینی چوخ تشویشه سالمیشدی. بونا گؤره ده ایران و تورکیه پولیسینین جیدی تعقیبلیری اوزوندن «شاهسون»-ین نشری اوزون مودت داوام انده بیلمه-دی» [8، س.239]

بنله-لیکله، او دؤرون موترقی قزنتلری (اؤلکه-نین داخیلینده-کی یئرلی، خاریجینده-کی ماهاجیر قزنتلر) اؤلکه-نین ایجتیماعی-سیاسی وضعیتینی دوغرو عکس انتدیرمکله، اهالی-نین موختلیف طبقه-لری-نین ذهنینه تاثیر اندیر، اونلارین ایچریسینده، ایجتیماعیته، اؤلکه-یه و خالق کوتله-رینه عوضسز خیدمتلر گؤسترن شخصلرین مئیدانا گلمه-سینه ده سبب اولوردو.

Ədəbiyyat

Azərbaycan və rus dillərində

1. Агаев С.И. Иран Между прошлым и будущим. Москва, 1987.
2. Ağayeva G., Təbriz ədəbi mühiti, Bakı, 2004
3. Arzumanlı V. Azərbaycan diasporu. B., 2001.
4. Azərbaycan dövrü mətbuatı. Bibliografiya (tərtib edən S.Rüstəmov-Tohidi) Bakı, 1993.
5. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə. Bakı, 1961-62.
6. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. Bakı, 1968.
7. AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası
8. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki. Bakı, 1985.
9. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası IV cildə. Bakı, 1981, 1983, 1988, 1994.
10. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, 1989.
11. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycan ədəbi dil: normalar və üslublar. Bakı, 1982.
12. Çeşməzər. M.Q. Azərbaycan Demokrat Partiyasının yaranması və fəaliyyəti. Bakı, 1986.
13. Doktor Cavad Heyət. B., 1995.
14. Дорошенко. Система просвещения в Иране. М. 1959.
15. Əhmədov T. N. Nərimanovun yaradıcılıq yolu. B., 1991.
16. Əmirov S. Cənubi Azərbaycan Milli-demokratik ədəbiyyatı (1941- 1990-cı illər), Bakı, 2000.
17. Əhməd V. M.C. Pişəvəri: həyatı, mühiti və yaradıcılığı, Bakı, 1998
18. Güney Azərbaycan. (Məlumat kitabı) Bakı, 2000.
19. Hətəmi H. Mühacir İran qəzetlərinin müstəmləkəçilik və imperializim əleyhinə mübarizəsi. B. 1964.
20. Heyət C. Türklərin tarix. və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
21. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. Bakı, 1998.
22. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı, 1988.
23. Həsənlı C. Güney Azərbaycan, Tehran-Bakı- Moskva arasında (1939-1945), Bakı, 1998.
24. Həsənlı C. Soyuq müharibənin başladığı yer. Güney Azərbaycan. 1945-1946. Bakı, 1994.
25. Həsənzadə T. M.H. Etimadülsəltənənin əsərlərində Azərbaycan tarixi məsələləri. B. 2001.
26. Həsənzadə T. C. Məmməquluzadənin Cənub səfəri və Molla Nəsrəddin jurnalının Təbrizdə nəşri. Bakı, 1991.
27. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokra tik ideyalar. B., 1990.
28. Комиссаров Д.С. О современном иранском литературоведении. М., 1983.
29. Qarayev Yaşar. Azərbaycan ədəbiyyatı XIX-XX yüzilliklər. Bakı, 2002.
30. Qarayeva G. Hacıqədirlı A. “Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin yeni tarixi”. I kitab. B. 2003.
31. İbrahimov T.A. (Şahin) İranda siyasi cəmiyyətlər və təşkilatların yaranması. Bakı, 1967.
32. Nutqi Həmid. Hər rəngdən. Dünəndən bu günə, Ankara, 1996
33. Marağayı Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi. Bakı, 1982.
34. Rəsulzadə M. Əsərləri. (Kitabı çapa hazırlayan, ön sözün və şərhlərin müəllifi prof. Ş.Hüseynov).
35. Məmmədov R. Azərbaycan diasporu və milli mətbuat. Bakı, 2004
36. Məmmədzadə H. Axundov və Şərq, B., 1971.
37. Məmmədquluzadə Həmidə. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. 1981.

38. Məmmədli Q. Xiyabani. Bakı, 1949.
39. Məmmədova P. «Varlıq» jurnalında ədəbiyyat məsələləri. Bakı, 2000.
40. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. B., 1980.
41. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycanda milli şüur Bakı, 1998
42. Nəsbzadə N. Bütov Azərbaycan. Bakı, 1997.
43. Pişəvəri S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 1984
44. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar. Bakı, 1990.
45. Xəndan Cəfər. Uğur yolu, Bakı, 1987
46. Xəndan Cəfər, Ədəbiyyatımız dənəni və bu günü. c B., 1980.
47. Резников А. Иран падение шахского режима М., 1983.
48. Rizvan N. Azərbaycan diasporası tarixindən, Bakı, 1998
49. Rüstəm S. Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2005
50. Рипка Я. История таджикской и фарсидской литературы
51. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. B., 1990.
52. Tahirli A. Mühacirət mətbuatı. II c., B., 2003.
53. Tərbiyət M. Daneşməndane Azərbaycan. Bakı, 1987.
54. Vəkilov J.M. Azərbaycan respublikası və İran: 40-cı illər, Bakı, 1991
55. Vilayi M.P. Cənubi Azərbaycanda Milli azadlıq uğrunda demokratik mətbuatın mübarizəsi (1945-1946), Bakı, 1963
56. Zehtabi M. İran türklərinin tarixi, Təbriz, 1998

Başqa dillərdə

57. Adamiyyət F. Fikri-azadi və müqəddimeye-İran. Tehran 1340.
58. Aryanpur Y. Əz Səba ta Nima. Tehran. II c., 1354.
59. Bərzini M. Mətbuate İran. Tehran, 1354.
60. Brawne E., Tarbiyat M. The press and poetry of modern Persia. Kambrige. 1914
61. Haşimi M.S. Tarixə cəraid və məcəlləte İran. İsfahan, 4 cildə, 1327-1331.
62. Shaffer Brenda. Borders and Brethren. Iran and Challenge of Azerbaijani Identity. , Cambridge, USA, 2002.
63. Kəsrəvi Ə. Tarixə Məşruteye İran, Tehran 1330
64. Sərdar N.S. Tarixə ruznameha və məcəlləhaye Azərbaycan, I c., yersiz, 1360.
65. Umid. H. Tarixə-fərhənge Azərbaycan Təbriz 1332.
66. Musəvi N. Əsərhaye montəşer şode be torki Azərbaycani dər İran, yersiz, 1360
67. Uzun Ə. Cənubi Azərbaycan basım tarixi, Trabzon, 2002

68. «Ana dili» qəzeti
69. «Ay molla əmi» qəzeti
70. «Azərbaycan» - II jurnalı
71. «Azərbaycan» - VI qəzeti
72. «Azərbaycan» - VII qəzeti
73. «Azərbaycan» - VIII jurnalı
74. «Azərbaycanın səsi» jurnalı
75. «Bakı-Təbriz» jurnalı
76. «Dədə Qorqud» jurnalı
77. «Durna» jurnalı
78. Ədəbiyyat qəzeti
79. «Əxtər» qəzeti
80. «Əkinçi» qəzeti
81. «Əncümən» qəzeti
82. «Fəryad» qəzeti
83. «Günəş» məcmuəsi
84. «Həşərətül ərz» qəzeti
85. «İldırım» jurnalı
86. «İnsaf» qəzeti
87. «İnqilab yolunda» jurnalı
88. «İstiqlal» qəzeti
89. «21 Azər» jurnalı
90. «Qardaş ədəbiyyatlar» jurnalı
91. «Kamal» qəzeti
92. «Qurtuluş» qəzeti
93. «Middle East» jurnalı
94. «Molla Nəsrəddin» jurnalı
95. «!Naley millət» qəzeti
96. «Nəsime-şimal» qəzeti
97. «Nəvide Azərbaycan» qəzeti
98. «Nəzmiyyəyi Təbriz» qəzeti
99. «Peykar» qəzeti
100. «Savalan» jurnalı
101. «Sepido-siyah» jurnalı
102. «Sitareyi Azərbaycan» qəzeti
103. «Suri israfıl» qəzeti
104. «Şahin» qəzeti
105. «Şərq» qəzeti
106. «Təcəddüd» qəzeti
107. «Tribun» jurnalı
108. «Varhəq» jurnalı
109. «Varhəgin səsi» jurnalı
110. «Vətən yolunda» qəzeti
111. «Yoldaş» jurnalı